

BALTI TALURAHVAKOOLIST RAHVUSKOOLI LÄVELE

Terminoloogilisi ja tüpoloogilisi vaatlusi

Väino SIRK

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; vsirk@hot.ee

Läänemere provintside talurahvakooli kirjeldamisel on kasutusele võetud mõiste *balti talurahvakool*, mis võimaldab vaadelda eesti talurahvakooli ajalugu 18. ja 19. sajandi esimesel poolel suurema protsessi koostisosana. On jälgitud rahvusluse järkjärgulist ilmumist 19. sajandi teise poole ja 20. sajandi alguse talurahvakoolis. On selgitatud meie kirjanduses seni defineerimata *rahvuskooli* mõistet, lähtudes mitte ainult eesti rahvuslusest, vaid rahvuslusest kui uusaega laiemalt ilmestavast nähtusest.

MÕISTETEST

Meie tsivilisatsioonis seostub kool kindlalt rahva ja ajajärgu kultuuri, kirjanduse ning kirjavara kõige laiemas mõttes. Kool eeldab kirjakultuuri ja tugineb sellele. Lähtuvalt kirjakultuurist eristati juba varauusajal “ladina kooli” “saksa koolist”. Ea Janseni järgi valitses Läänemere provintsidest veel 19. sajandi esimesel poolelgi üks kirjakultuur, mis oli seesmisele mitmekesisusele vaatamata tervik. Valgustavat rahvakirjandust ja talurahvakooli tuleb Janseni meelest

ilmselt käsitada sellesama süsteemi osana; see oli määratud talurahvale kui *seisusele*.¹

Jaan Undusk on näidanud, et eesti kirjandus funktsioneeris pikka aega kui üks baltisaksa kultuuriruumi elemente.² Hiljem on Läänemere provintsidest, 19. sajandil kindlasti eripärase regioonis, valitsenud kirjakultuuri nimetatud “ühtseks balti kirjakultuuriks”³ või “balti kirjakultuuriks”, kasutades *balti* mõistet geograafilise mõistena ja vabastades selle ühe või teise rahvusega seotud konnotatsioonidest.⁴

¹ Jansen, E. Muutuva aja vaimsus ja Kreuzwald. – Rmt: 39. Kreuzwaldi päevad. Ettekannete teesid. 21. ja 22. detsembril 1995. a. Toim S. Olesk. Eesti Teaduste Akadeemia Kirjandusmuuseum, Tartu, 1995, 9–10.

² Undusk, J. Saksa-eesti kirjandussuhete tüpologia. – Keel ja Kirjandus, 1992, 10, 583.

³ Sirk, V. Koolitatud koolmeister ja tärkav eesti intelligents. – Forseliuse Sõnumid, 2005, 12, 18.

⁴ Lukas, L. Balti kirjakultuuri mitmekeelsest loomust. – Rmt: Rahvuskultuur ja tema teised. Toim R. Undusk. Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, Tallinn, 2008, 30.

Läänemere provintside kõrgematele seisustele oli talurahvakool vaid nende loodud enesestmõistetavalt regionaalne institutsioon, mis pidi kuuluma kohalikku võimkonda. 19. sajandi alguse üleriigilised haridusreformid kõigutasid seda seisukohta, ent murda siiski ei suutnud.

1802. aastal asutatud Venemaa Rahvahariduse Ministeeriumi organitel (õppe-ringkonna kuraator, ülikooli koolikomisjon) ei õnnestunud talurahvakooli tegelikult allutada.⁵ Suhe nimetatud ministeeriumiga jäi formaalseks ja 1838. aastal võeti talurahvakoolid õpperingkonna kuraatori võimkonnast ära ning anti ülemkirikueestseisja-ametile juhtida.⁶ Siitpeale kuulus talurahvakool 1880. aastate koolireformideni Siseministeeriumi alluvusse. Seegi suhe oli vähe reglementeeritud ja vahendatud mitme ametkonna – konsistooriumid, rüütelkonnad, kubermanguvalitsus, kuberner (1876. aastani Balti kindralkuberner) – kaudu. Nii jäi talurahvakool ka pärast pärisorjuse kaotamist omapärase Balti institutsioonina kiriklikule ja seisuslikule alusele, seda siiski riikliku seadusandluse raames. Rahvuseelne multietniline impeerium huvitus peamiselt korrast, stabiilsusest ja truudusest dünastiale ega tähtsustanud eriti keelelis-kultuurilist nivelleeritust.⁷

Balti talurahvakool, mis oli jäänud suurel määral provintside autonoomseks siseasjaks, jagunes eesti- ja läti keelseks kooliks. Eestikeelses koolis kasutati rahvuseelsel ajajärgul nii tallinna kui tartu kirjakeelt. Korralduselt, õppetöö sisult, eesmärkidelt, suunamis- ja kontrollimehhanismi poolest oli talurahvakool Eesti ning Läti alal üldjoontes sarnane.⁸ Sellist kooli võib nii Põhja-Euroopa kui Vene impeeriumi mõõtkavas, hoolimata erinevustest provintside vahel ja nende sees, käsitleda eripärase balti talurahvakoolina. 18. sajandil toimus see koolitüüp Eesti- ja Liivimaal, 19. sajandil ka Kuramaal, mis kolmanda Poola jagamise järel oli liidetud Vene riigiga (1795). Talurahva hariduse küllaltki sarnase üldsuuna määrasid Läänemere provintside talurahvaseadused, seda ühtlustas omakorda 1832. aasta Venemaa evangeelse luterliku kiriku seadus, mis kehtis kogu tsaaririigis. Õiguslikust aspektist vaadates oli balti talurahvakool seisuslik, etnilise ilme andis aga peamiselt õppekeel. Seda kooli iseloomustas eriliselt tugev isoleeritus, lahutatud ühiskonna muust hariduselust, sh algharidusest linnades. Talurahvakooli madalama astmega (külakooliga) liitus 19. sajandil tihedalt koduõpetussüsteem, mida juhendasid ja kontrollisid nii koolmeistrid kui pastorid. Seegi oli Balti provintsidele eriomane nähtus.⁹

⁵ Haridusinstituutsioonid Eestis keskajast kuni 1917. aastani. Koost A. Liim. Rahvusarhiiv, Tartu, 1999, 15.

⁶ Eesti kooli ajalugu. 1. köide. 13. sajandist 1860. aastateni. Tegevtoim E. Laul. Valgus, Tallinn, 1989, 352.

⁷ Vt lähemalt: **Jääts, I.** Etnilised protsessid Vene impeeriumi siseperifeerias 1801–1904. Komi rahvusluse süünd. (Dissertationes ethnologiae Universitatis Tartuensis, 2.) Tartu University Press, Tartu, 2005, 47–68.

⁸ Ülevaadet läti talurahvakoolist vt **Kestere, I.** Development of general education in Latvia until 1940. – Rmt: History of Education and Pedagogical Thought in the Baltic Countries up to 1940: An Overview. Toim A. Krūze, I. Kestere, V. Sirk, O. Tījūnēlienē. Izdevniecība RaKa, Rīga, 2009, 175–177; ainet kolme provintsi talurahvakooli võrdlemiseks vt Das Volksschulwesen in Liv-, Est- und Kurland. Baltische Monatsschrift. 21. Bd. Riga, 1872, 529–557.

⁹ **Tobien, A. v.** Die livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus. Verlag der Buchhandlung G. Löffler, Riga, 1925, 245.

Rahvuslikul alusel eristus Eesti ühiskond juba 19. sajandi teisel poolel, seisuslik kord likvideeriti aga alles Tsaari-Venemaa kokkuvarisemise järel. Rahvustegur mõjutas ometi kogu ühiskondlikku elu ja tungis koolisüsteemigi.

Eesti haridusloo alastes uurimustes kasutatakse terminit *rahvuskool* suhteliselt harva. Seejuures peetakse silmas kooli eestikesksust, õppetöö emakeelsust ja rahvuslikku kasvatust. Tähtsustatakse rahvusriigi osa. Tuleks lisada, et tingimused, millela rahvuskool ei saa kujunema hakata, on rahvuskeel ja rahvuskirjandus, milleni Ida-Euroopa väikerahvad jõudsid juba enne omariikluse saavutamist.¹⁰ Kahjuks ei ole senistes töödes mõiste defineerimist vajalikuks peetud.

Eesti kooliajaloo mitmete kontseptsioonide looja Peeter Põllu järgi said eesti rahvusliku kooli mõte ja rahvuslik pedagoogika alguse ärkamisajal. Venestus katkestas selle. Pärast 1905. aastat võis aga eesti rahvuslik kool tekkima hakata eeskätt haridusseltside koolide, mõnede erakoolide (Jakob Westholmi ja Elfriede Lenderi õppeasutused) ning omavalitsuste koolide näol.¹¹ Selline kujutlus vastas Eesti ajaloo rahvuskesksele paradigmale, oli nõukogude aastail ebasobiv ja on elustunud taasiseseisvunud Eestis.

P. Põllule tuginedes kirjutas Feliks Kinkar 1996. aastal, et haridusseltside koolid said teetasandajaks tulevasele rahvuslikule koolile.¹²

Silmapaistev rahvakooliajaloo uurija Lembit Andresen asetab eesti rahvusliku pedagoogika alguse 19. sajandi teise poole. Emakeelsete koolide asutamist 19. aprilli 1906. aasta määruse alusel ja 1917. aasta Veebruarirevolutsiooni järel vabanenud pedagoogilist elu käsitleb ta rahvusliku kooli esimeste sammudena.¹³

P. Põllu loodud kontseptsiooni rakendamisest tuleneks aga siinse rahvakooli ja ühiskonna suhete kohta mitu järeldust. Esiteks: kui 19. sajandi teise poole talurahvakoolis puudus rahvuslik alge, ei saanud see kool etendada eestluse kujunemises kuigi olulist osa. Teiseks: 19. sajandi teise poole üsnagi elaval eesti pedagoogilisel mõttel polnud koolile mingit mõju. Kolmandaks: jääks mulje, et koolis kinnitus 1905. aasta järel vaid eesti rahvuslus, sedagi ainult üksikjuhtudel ja üldse mitte talurahvakoolis. Kõik need järeldused on faktidega vastuolus. Käsitusviisi nõrk koht on teiste koolitüüpide, eriti talurahvakooli vaatlusest väljajätmine.

Tegelikult on haridussüsteem Baltikumis kui multikultuurses regioonis olnud sajandeid mitmekeelne, alates reformatsioonist on ka eesti keelel selles oma koht olnud. Selline hariduslik kuvand kandus ka 19. sajandisse, mil lisandusid uued kultuurilised (sh keelelised ja usulised), sotsiaalsed ning poliitilised mõjud. Rahvuskool ei kujunenud sellel maal vaid eestluse mõjul ja eestlaste jaoks.

¹⁰ Arnold Kase järgi kujunes 1870. aastateks põhjaeesti keskmurde baasil välja üldrahvalik eesti rahvuskeel (**Kask, A.** Eesti kirjakeele ajaloo, II. Tartu Riiklik Ülikool, Tartu, 1970, 188). Rahvuslik kirjakeel arenes põhjaeesti kirjakeelest, tõrjudes välja lõunaeesti kirjakeele.

¹¹ **Põld, P.** Eesti kooli ajalugu. Akadeemiline Kooperatiiv, Tartu, 1933, 141–161.

¹² **Kinkar, F.** Eesti haridusseltside ajaloo. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 1996, 203.

¹³ **Andresen, L.** Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu, III. Koolireformid ja venestamine (1803–1918). Avita, 2002, 298–317, 364–366. Samas teoses (lk 168–169) on öeldud, et 1860. aastatel “Eesti rahvuskool astus uude ajajärku...”, kuid siin on tegemist loomulikult näpuveaga: mõeldud on “rahvakooli”.

Eesti talurahvakool mahtus 19. sajandi keskpaigani hästi ühisbalti talurahvakooli raamidesse. Sellele koolile ei olnud ükski osapool (ei kohalik võim, Vene riik ega talupoegkond) andnud selgelt rahvuslikke ülesandeid. Ühise balti kirjakuultuuri lagunedes iseseisvateks osadeks jõudis talurahvakool rahvuskooli ajajärgu lävele, avanes rahvusluse mõjudele, kuid sugugi mitte ainult eesti rahvuslusele. *Rahvuskooli* võib defineerida kui kooli arengustaadiumi, mis saab alguse rahvuste kujunedes, tugevdab rahvuslikku identisust, tagab selle levimise ja püsimise ning rahvusluse taastootmise. Kooli arengu jälgimisel on *rahvuskooli* mõiste otsustav. Rahvuslike huvide põrkumise ja domineerimistaotluste ajajärgul võivad koolis ristuda või põimuda erinevad rahvuslikud püüdlused. Suhe riigiga ei ole anumäärav, rahvuskool ei eelda tingimata rahvusriiki.¹⁴

VALGUSTUS JA RAHVAKOOL

Saksa valgustus, mille mõjualasse Läänemere provintsid jäid, ei vastandunud kirikule nii teravalt kui prantsuse valgustus. Prantsuse käremeelse usuvastasuse asemel eelistati arendada religioosset filosoofiat.¹⁵ Pietistlike mõjude järelkajana oli saksa valgustusel tugev moraliseeriv külg.

Juba 18. sajandi keskpaigas jõudis teoloogiline ratsionalism Saksamaalt Läänemere idakaldale ja sajandi lõpuks oli valdav osa pastorkonnast selle toetaja.¹⁶ Valgustusmeelsete pastorite seast tuli enamik talurahvakooli pedagoogilise mõtte arendajaid. Et valgustusaja pedagoogika kajastusi jõudis eestikeelsesse koolikirjandusse juba 18. sajandi lõpul, tunnistab Otto Wilhelm Masingu aabits (1795).¹⁷

Ülikooli kuraatori Karl von Lieveni ametiajal (1817–1828) sai teoloogiline ratsionalism Tartu ülikoolis tugeva tagasilöögi. Liivimaa kindralsuperintendentiks oli aga 1827. aastani Karl Gottlob Sonntag, ratsionalistliku mõtteviisi esindaja, kes talurahvahariduse edendamist – vähemalt 1819. aasta Liivimaa talurahvaseaduse raames – toetas.¹⁸ Igatahes on mitmed valgustusmeelsed pastorid 19. sajandi esimesel kolmandikul (O. W. Masing, Johann Heinrich Rosenplänter jt) tuntud talurahva harimistöe eestvedajad, ehkki neil tuli töötada olukorras, kus valitsuse kiriku- ja hariduspoliitika oli ratsionalismile selja keeranud.

Valgustusajajärk kestis Läänemere provintsidest kauem kui Saksamaal. 19. sajandi esimesel kümnendil on nimetatud siinseks hilisvalgustuse ajaks, mil leidis aset valgustuse vaikne hääbumine ja selle segunemine uute vaimu- ning kultuuri-

¹⁴ Samas võib kindlasti väita, et Eestis kujunesid eesti rahvuslik kool ja rahvaharidussüsteem välja ikkagi alles esimesel iseseisvusajal: vrd **Andresen, L.** Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu, IV. Iseseisvusaeg 1918–1940. Avita, 2007, 7. Vene tsaaririigi rahvuspoliitika ei andnud selleks lihtsalt võimalust.

¹⁵ **Leppik, L.** Rektor Ewers. Monograafia. Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2001, 15.

¹⁶ **Laur, M.** Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 1999, 149.

¹⁷ **Andresen, L.** Eesti Aabits reformatsioonist iseseisvusajani. Koolibri, Tallinn, 1993, 48–51.

¹⁸ Eesti biograafiline leksikon. Peatoim A. R. Cederberg. Loodus, Tartu, 1926–1929, 464.

vooludega, nagu saksa klassikaline filosoofia, romantism ja uushumanism.¹⁹ Ea Janseni järgi kestis uute ideede kõrval pikk valgustusaeg veel 19. sajandi esimesel poolel.²⁰ Teisalt on Nikolai I valitsusperioodi iseloomustatud rõhuva stagnatsiooni-ajana. Õpetlike raamatute kõrval (ja arvel) levis laialt rahvusvaheline sentimentaalne haleduslektüür. Talurahvakool arenes vastuoluliste mõttevoolude mõjuväljas ja võistlevate poliitiliste ambitsioonide kiuste ometi põhiliselt valgustusajastu paradigmas, mis õppetöö esmast ülesannet nägi kirjaoskuse andmises ning talurahva lähendamises kirjakultuurile, kõigepealt küll selle vaimulikule kihistusele. Selle kõrval pidasid rahvaharimisest huvitatud haritlased ja aadlikud vajalikuks anda maamehele ka tema tööks ning mõistuspäraseks eluks vajalikke teadmisi.

19. sajandi keskpaigas õpetati kõikides külakoolides lugemist, katekismust ja piiblitilugu, enamasti ka laulmist. Kirjutamise ja arvutamise õpetamine ei olnud veel üldiseks saanud. Lõuna-Eestis ja Saaremaal oli kujunemas kihelkonnakoolide võrk. Põhja-Eestis oli 1859. aastal 43 kihelkonna kohta vaid kaks kihelkonnakooli.²¹ 19. sajandi esimesel poolel kirjutasid talurahvakoolidele õpikuid peamiselt saksa haritlased, keda sageli endiselt iseloomustas “valgustusühiskonna” esindajatele üldomane mõtteviis käsitada talurahvast kauge ja võõra valgustustöö objektina.²² Ajastule iseloomulikult taotles O. W. Masing (eesti päritolu, kuid baltisaksa literaadi identiteediga haritlane) talurahvakooli edasiarendamist, aga ka talurahvahariduse seisukslikkuse ranget säilitamist.²³ O. W. Masing oli kindlalt eestlaste saksastamisideede vastu.

Ühiskondliku elu mõõnaperioodil, 1820.–1830. aastatel tähtsustasid baltisaksa haritlased rahvakooliküsimusi siiski vähem. 19. sajandi algul ilmunud valgustus- tahteliste autorite õpikutele tuli nüüd visalt lisa. Ses osas ilmnes sajandi teisel veerandil isegi tagasimineku.²⁴ Huvitava kombel aga võimendusi romantismi mõjul samal ajal baltisakslaste estofiilsed harrastused, mille alusel toimus saksa ja esimeste eesti haritlaste lähenemine.

Aastail 1848–1849 avaldas Friedrich Reinhold Kreutzwald teose “Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on”, mida loeti innukalt kihelkonnakoolides. Ulatusliku valgustusliku materjali hulka oli autor põiminud eesti rahvusluse sugemeid: pilgati emakeele halvustamist, saksastumist, rünnati eestlaste arenemisvõimetuks kuulutajaid.²⁵

Et veel 19. sajandi kuuendal kümnendilgi võis baltisaksa haritlaste valgustuslik töö avalduda jõuliselt ja head vilja kanda, tunnistab Johann Georg Schwartzi tähtis

¹⁹ **Jürjo, I.** Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Riigiarhiiv, Tallinn, 2004, 482.

²⁰ **Jansen, E.** Eestlane muutuvajas. Seisusühikonnast kodanikuühiskonda. Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2007, 116.

²¹ Eesti kooli ajalugu. 1. köide, 392.

²² **Jürjo, I.** Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel, 190–191.

²³ **Anvelt, L.** O. W. Masing ja kaasaegsed. Lisandusi nende tundmiseks. Eesti Raamat, Tallinn, 1979, 72–74.

²⁴ **Andresen, L.** Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu, III, 253.

²⁵ **Nirk, E.** Kreutzwald ja eesti rahvusliku kirjanduse algus. Monograafia. Eesti Raamat, Tallinn, 1968, 186.

õpperaamatute sari “Koli-ramat” kaheksas jaos (1852–1861), mis sisaldas laialdasemat õppematerjali kui ükski varem ilmunud eestikeelne õpik. Hiljem baltisaksa haritlased eesti kooli õppekirjanduse vallas enam sellise tulemuseni ei jõudnud.

Pärisorjuse kaotamise, eriti aga usuvahetuse ohu mõjul omandas eestlaste ja lätlaste tuleviku küsimus baltisaksa avalikkuses tähtsa koha. Kas Läänemere provintside talurahvas jääbki alamseisuseks või arenevad välja vastavad rahvuskultuurid? Kolmanda võimalusena nähti põlisrahvaste saksastumist.²⁶ Aga ka venestumise ohtu märgati, mis ebakindluse atmosfääri eriti võimendas.

Talurahvakooli käsitleti 19. sajandi teisel veerandil veel üldiselt seisusliku mõtteviisi raames. Kui O. W. Masing manitses talurahvast oma lapsi saksakeelsetesse koolidesse mitte saatma, siis kartis ta, et taluinimene seal “ära narritakse” ja talulapsed õpivad oma “seisust” salgama.²⁷ Ent kui tuntud estofiil lisab, et saksa koolides (sh kreiskoolis, gümnaasiumis ja ülikoolis) hakkavad eesti lapsed ka oma “sugu” põlgama, siis siin väljendub juba etniline või rahvuslik vaatekoht. Sellised ootamatud antiintellektualismi ilmingud tuntud valgustaja vaadetes annavad tunnistust seisuslik-valgustusliku haridusideoloogia vasturääkivuste ummikusse jõudmisest ja eesti päritolu estofiilide lähenemisest rahvuslikule mõtteviisile.

KOOL JA RAHVUSLIKU LIIKUMISE ALGUS

Rahvuslik liikumine algas Eestis juba enne pärisorjuse kaotamist, 18.–19. sajandi vahetusel.²⁸ Selline järeldus on paratamatu, kui lähtuda tuntud rahvusteoreetiku Miroslav Hrochi teoriast, mille kohaselt rahvuslik liikumine jaotub kolme faasi (A, B ja C).²⁹ Eestis suunasid rahvuslikku liikumist selle algusjärgus (faas A) eelkõige estofiilid, saksa kultuurisfääris kasvanud kõrgharitlased, kelle seas oli ka eesti soost mehi. Koos tegutseti 1838. aastal asutatud Õpetatud Eesti Seltsis. Selle liikumise kirjasõnas jäädvustatud kultuuripärand oli valdavalt saksakeelne ja sobitus 19. sajandi keskpaigani ühisesse balti kirjakultuuri.³⁰

Sajandi keskpaigast kiirenes Baltikumi ühiskonna moderniseerumine. Silmatorkavaim oli põlisrahvaste kultuuriline ja sotsiaalne areng. Kujunes eesti ja läti intelligents, milleks löi eeldused ka jõudsalt laienev koolivõrk.³¹ Kujunev eesti

²⁶ Vt lähemalt: **Jansen, E.** Faehlmanni aeg. – Rmt: **Jansen, E.** Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Toim S. Ombler. Ilmamaa, Tartu, 2004, 137–142.

²⁷ **Anvelt, L.** O. W. Masing ja kaasaegsed, 74.

²⁸ **Laar, M.** Äratjad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2005, 121, 381.

²⁹ **Hroch, M.** The Social Interpretation of Linguistic Demands in European National Movements. European University Institute, Florence, 1994, 4–5.

³⁰ Eesti rahvaharidustöö vaatekohalt ja isikute tasandil hiline balti rahvalalgustus ning estofiilsus kattusid, kuid siiski mitte täiesti. Näiteks O. W. Masingut peetakse nii estofiiliks kui valgustajaks. Samas ei ole J. G. Schwartz estofiilina tuntud, eelärkamisaja üllaid ideid genereerinud Georg Julius von Schultz-Bertram aga ei kirjutanud eesti koolile ühtki õpikut.

³¹ **Sirk, V.** Eesti rahvusliku haritlaskonna kujunemise algus. 1850.–1860. aastad. – Rmt: Seltsid ja ühiskonna muutumine. Talupojaühiskonnast rahvusriigini. Artiklite kogumik. Toim E. Jansen, J. Arukaevu. Eesti Ajalooarhiiv, TA Ajaloo Instituut, Tartu, 1995, 76.

kõstrite ja kihelkonnakooliõpetajate kiht tutvus uuelaadse rahvuskeskse maailmapildiga estofiilide, sealhulgas ülikooliharidusega eestlaste vahendusel. Kontaktid oma lähemate baltisaksa ametivendadega olid vähem olulised, sest baltisaksa haritlaskonna keskkihtides, sh pedagoogide ja kõstrite hulgas, oli estofiilsus vähe levinud. Oluline oli suhtlus läti kõrgharitlaste Jānis Cimze, Kaspars Biezbārdise (viimane oli Viljandi kreiskooli õpetaja ja inspektor aastail 1833–1853) ning Atis Kronvaldsiga, kes oli aastail 1868–1873 Tartu Elementaarkooliõpetajate Seminari õpetaja.

Saksakeelse kirjanduse kaudu ja kõrgharitlaste mõjutusel võtsid paljud kõstrid ning kihelkonnakooliõpetajad omaks rahvusideed ja kujundasid need sageli hoopis radikaalsemalt välja.

Valga Kõstrite ja Kihelkonnakooli Õpetajate Seminarist (nn Cimze seminarist) võrsus mitmeid eestlasi, keda M. Hrochi teooria valgusel tuleks käsitleda rahvusliku liikumise faasi B agitaatoritena või äratajatena: Carl Robert Jakobson, Joosep Kapp, Johannes Eglon jt.³²

Kõstrid-kihelkonnakooliõpetajad kujundasid külakoolmeistrite meelsust ja vaimust. Just Lõuna-Eestis oli suur osa koolmeistritest kihelkonnakoolides õppinud. Lisaks hakkasid keerustuva koolitöö probleemid (mida arutati ka kihelkondlikel koolmeistrite konverentsidel) ja ühine ühiskondlik-kultuuriline tegevus haritlaskonna kihte lähendama, haritlaskond konsolideerus.³³

Talurahvakooli õpetajate aktiivsusest rahvuslikes üritustes tunnistust andvaid andmeid leidub ajalookirjanduses rohkesti. Kõige üldistatum on Mart Laari statistika, mille kohaselt rahvuslikest äratajatest (kokku 406 inimest) moodustasid koolmeistrid 55,4%. Äratajate hulgast tõstab M. Laar esile veel rahvusliku liikumise juhtide rühma – 88 inimest. Nende hulgas oli koolmeistreid 54 (65%).³⁴

Kooli moderniseerimisega kaasnes maakooliõpetajate emantsipeerumine, mis omandas rahvusliku vormi, mõjutas õppe- ja kasvatustööd ning oli baltisakslaste jaoks sageli talumatult radikaalne. Algas võitlus õpetajaskonna meelsuse pärast. Tartu Eesti Vallakooliõpetajate Seminari direktor Friedrich Hollmann, tähtis eesti juurtega kirikutegelane, kõneles oma õpilastele:

Kristlik koolmeister on koguni teine kui rahvuslik koolmeister. Sa pead otsuse tegema, kus poole sa tahad hoida.³⁵

Seminaristidesse püüdis Hollmann sisendada seisusliku ja rahvusliku alaväärsuse tunnet. Direktor oli üleolev ja rõhutatult germanofiilne – nii vähemalt tundus see õpilastele.

³² M. Hrochi teooria rakendamise eesti rahvusliku liikumise periodiseerimisel vt **Karjahärm, T.** Eesti rahvusliku liikumise mudelid uusimas historiograafias. – Acta Historica Tallinnensia, 2009, 14, 146–171.

³³ Vt lähemalt: **Karjahärm, T., Sirk, V.** Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 1997, 115–117, 127–130, 301–302.

³⁴ **Laar, M.** Äratajad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil, 308, 325, 337–338.

³⁵ **Rebane, K.** Kooli-teadus Tartu seminaris 1882 [F. Hollmanni pedagoogikaloengute konspekt], 43, 66 (koopia TLÜ Akadeemilises Raamatukogus).

Nägemata oma õpilastes tulevase haritlasi, kõneles Hollmann nendega väljaspool klassitunde ometi saksa keeles. Samas aga siirdus ta õppetundides Võru murdelt eesti rahvuskeelele.³⁶ Võitluses noortes tärkava eestlusega kombineeris Hollmann seisuslikku ideoloogiat rahvuslikuga ja tegi mõõndusi. Õpetajate jagamine religioossuse ja rahvuslikkuse alusel vastandlikesse kastidesse oli aga ilmne jõuetuse tundemärk.

Ärkamisajal vabanes talurahvakool järk-järgult baltisaksa valgustuse mõjuväljast (ehkki selle jäänukid kadusid lõplikult alles koos venestusreformidega). Eesti talurahva hulgast esile kerkinud haritlased huvitusid rahvakoolist, hakkasid kirjutama õpikuid ja võtsid kooliküsimused püsivalt ajakirjanduse tähelepanu alla. Neil puudus veel hilisvalgustajatelgi ilmnenud hoiak sisendada koolilastesse vaid agraarsele ideaaltalupojale omaseid jooni. Rahvas mõistis hariduspoliitika mõtet, millest annab tunnistust lai toetus Aleksandrikooli ideele. Kultuuripilt muutus. Kui rahvusliku liikumise etapp A (M. Hrochi järgi) oli veel, eriti suhtlemises talurahvaga, paljuski valgustuslik, siis 1850.–1860. aastaist rakendus eesti intelligents – mille keskne jõud oli õpetajaskond – rahvuslikku agitatsiooni. Viimane ei olnud aga enam olemuslikult valgustusaja nähtus. Talurahvas ei olnud enam kõrgemate seisuste valgustusobjektiks, teda ei püütud enam inimkonna lapseast välja aidata, valgustusaeg oli läbi.

RAHVUSLUSE ATMOSFÄÄR TALURAHVAKOOLIS

Talurahva hulgaline õigeusku siirdumine lõhestas Lõuna-Eestis haridustöö. Usuvahetusest haaratud piirkondades vähenes koolis käivate laste arv, haridusideoloogia ja -poliitika aga elavnesid.³⁷ 1840. aastatel anti välja esimesed eestlastele määratud vene keele õpikud, sh aabitsad (neist esimene 1844).³⁸

25. aprillil 1845 kinnitas keiser Riia õigeusu piiskopile instruksiooni, mis nägi ette õigeusu koolide asutamise. Abikoolides õpetati 1. mai 1850. aasta reeglite kohaselt lugemist ja kirjutamist vene keeles ning emakeeles, aritmeetika algeid ja üldkasutatavaid palveid; kihelkonnakoolis lisandusid lühike õigeusu katekismus ning piibliblugu.³⁹ Juba abikoolis tuli õpetada praktilist, elavat vene kõnekeelt.⁴⁰

Rahvusluse aspekti tõi Läänemere kubermangude talurahvakooli õieti õigeusu kirik, mida toetas ka riik, esialgu küll õige ettevaatlikult. Ulatuslikumatest assimileerimispüüetest ei saanud sellal veel juttugi olla, selleks puudusid õigeusu kirikul

³⁶ **Sirk, V.** Üks episood võitluses ühise kirjakeele eest. – Keel ja Kirjandus, 1984, 12, 736–738.

³⁷ **Põld, P.** Eesti kooli ajalugu, 111–113.

³⁸ Eesti kooli ajalugu. 1. köide, 382.

³⁹ **Ernits, E.** Eesti talurahvakool 19. sajandi keskpaiku. – Rmt: Hariduse ja kooli ajaloost Eestis. Koost ja toim E. Laul. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Tallinn, 1979, 28–29.

⁴⁰ **Исаков С.** О преподавании русского языка в эстонских народных школах до реформ 1880-х гг. – Rmt: Основные черты развития учебного процесса в народных школах Прибалтики. Материалы конференции. Ответственные редакторы Л. Андресен, И. Т. Золотова. Таллинский Педагогический институт им Э. Вильде, Таллин, 1977, 43.

kaadrid ja Vene riigil kohapeal vajalik võimekus. Ometi oli õigeusk juba sellal vene identiteedi tähtis kandja – Sergei Uvarovi järgi väljendasid õigeusk, isevalitsus ja rahvuslus üheskoos vene olemust – ning sellisena levitati seda Baltimailgi õigeusu kiriku ja kooli kaudu. Usuvahetus oli igal juhul veneluse puudutus. Just õigeusu preestrid tegid veneluse eesti ja läti talurahvale paljudes kihelkondades võrdlemisi kättesaadavaks ning tajutavaks.

1840. aastate rahutuse ajal mõistsid kohalikud juhtivad ringkonnad, et ainult kool ja haridus suudavad võidelda hingemaa, sooja maa ning keisri usu kuulujuttude mõjul paiguti massipsühhoosini viidud rahvamasside käitumisega. Koolile anti nüüd uuelaadne ühiskonna regulaatori roll. Valdavalt püsiti seejuures veel traditsioonilisel luterlikul ja balti talurahvavalgustuslikul pinnal, kuid ilmnes ka uusi jooni. Hakati tähtsustama geograafia õpetamist, mis juba sajandi keskpaigas jõudis paiguti külakooligi.⁴¹ Maade õpetamisega seostus kodukoha teadvuse ümberkujunemine: käsitledes võõraid maid, käsitleti ka teisi rahvaid. Nii rikastus ruumiline maailmapilt ja juurdus etniline teadvus.⁴²

Rahvusluse pisemaidki ilminguid koolis tõlgendati poliitiliselt. Balti kirjakuultuur lagunes rahvusliku liikumise tingimustes tsentrifugaalsete jõudude toimele peagi eesti, läti ja baltisaksa kirjakuultuuriks. Õpetatud Eesti Seltsi rahvavalgustuslik tegevus vähenes, pärast “Kalevipoja” väljaandmist (1861) jäi seltsi osa eesti moodsa kirjakuultuuri toetamisel tagasihoidlikuks. Energiliselt hakkas eestikeelset kirjavara (sh õppekirjandust) edendama Eesti Kirjameeste Selts (asutatud 1872).

Institutsionaalne, seadustega sätestatud haridussfäär ei saanud kirjakuultuuri kiirete muutustega sammu pidada. Siin ohjasid arengut balti aadli ja keskvoimu, saksa ning vene avalikkuse suhted. Balti poliitikas oli murranguliste 1840. aastateni esiplaanil olnud talurahvahariduse kvantitatiivne külg, ka Peterburis märgati eeskätt seda. Järgnevalt aga tähtsustus kvalitatiivne aspekt, hariduse sisu, sest talurahvakool muutus sisepoliitiliseks teguriks. Nüüd vajati tugevamat juhtimisaparaati,⁴³ tihedamat kontrolli, aga vajadusel ka oskust ilmutada paindlikkust ja teha järeleandmisi.

Põrkusid baltisakslaste ja Vene valitsuse seisukohad. Ka eesti rahvuslased püüdsid end kuuldavaks teha. Pingete kasv vene slavofiilsete ja baltisaksa ideoloogide vahel oli 1860. aastatel paratamatu. Mõned baltisaksa liidrid, nagu Liivimaa piiskop Ferdinand Walter, kutsusid üles Baltimaade põliselanikke saksastama.⁴⁴ Osa eesti tegelasi apelleeris haridusküsimustes Vene valitsusele.⁴⁵

⁴¹ **Andresen, L.** Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu, III, 122, 151.

⁴² Vt lähemalt: **Kildema, K.** Märkmeid esimestest eestikeelsetest geograafiaõpikutest. – Rmt: Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1975/1976. Toim L. Merikalju. Valgus, Tallinn, 1977, 228–235.

⁴³ Vt lähemalt: Haridusinstituutsioonid Eestis, 15–16.

⁴⁴ **Raun, T. Ü.** Venestamine Eestis 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul. – Rmt: Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses, I. Koost T. Tannberg, B. Woodworth. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 16 (23).) Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2009, 140.

⁴⁵ Lõuna-Eesti valdade suur märgukiri 1864. aastast. – Rmt: Eesti NSV ajaloo lugemik. II köide. Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost XIX sajandi keskpaigast kuni 1917. aasta märtsini. Toim E. Laul, A. Traat. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1964, 46.

1866. aasta Balti vallaseadus avardas tunduvalt talurahva võimalusi osaleda oma kooli korraldamises. Venemaal kehtestati üldine sõjaväekohustus (1874), kusjuures haridust saanud meestel lühenes teenistusaeg järsult (isegi kuni kuue kuuni). Sellisel taustal elavnes provintsiaalne hariduspoliitika, ilmusid põhjalikud eeskirjad ja juhendid ning "õpetuse plaanid" talurahvakooli korraldamiseks mõlemas kubermangus. Osalt, keisri poolt kinnitatuna, aitasid need 1870.–1880. aastatel kaasa eesti talurahvakooli õppetöö kvalitatiivsele tõusule, mille sarnast ei toimunud enam peaaegu poole sajandi jooksul.

Seadusandlus ja muud dokumendid võimaldasid ning isegi nõudsid kooli moderniseerimist, suuremat avatust ja teatavat lähenemist mitteseisuslikule haridussüsteemile. Kohaliku koolivalitsuse eeskirjade ja määruste mõningaid punkte võis erinevalt tõlgendada, kokkuvõttes oli neil ikkagi märkimisväärne suundaandev mõju.

"Liivimaa luteri usu maakoolide õpetuse plaanides" (1874)⁴⁶ nõuti, et vallakooli ülemas klassis peavad lapsed raskemad tükid lugemise raamatust, ehk seitungi lehest, kergeste ja õige rõhuga ettelugema.

Nad pidid loetust aru saama ja peast jutustada oskama. Ilmnes kohaliku hariduspoliitika ambivalentsus: 1870. aastate esimesel poolel ja keskel oli tollal loetavaim eesti ajaleht Eesti Postimees endiselt rahvuslikku iseteadvust äratav väljaanne. See asjaolu ei takistanud eesti ajalehte õppeabinõuna klassituppa lubamast.

Keskmisses vallakooli klassis tuli geograafias isamaad tutvustada ja selle vastu armastust äratada.⁴⁷ Õpetus pidi algama kodupaigast ja minema edasi "kihelkonna, kreisi ja kubermangu peale". *Isamaa* mõiste jäeti selgelt piiritlemata. Ilmselt ei mõeldud sellele anda etnilist tähendust, pigem seostati regionaalsusega, kolmest Läänemere provintsist küll ei kõneldud. Tekst ei suunanud aga lugejat samastama isamaad Vene impeeriumiga. Viimast käsitleti hoopis "ülemas klassis", kus tuli läbi võtta "wiis maailma maad ja wiis okeani, laiemalt Eiroopa ja nimelt Venemaa".⁴⁸ Kodupaik ja isamaa lahutati väga selgelt Vene riigist. Seda nii käsitlemise aja (esimest keskmises, teist vanemas jaos) kui aine järjestuselt. Isamaa ja Venemaa käsitlemise vahel tuli rääkida mandritest ning ookeanidest ja isegi Päikesesüsteemist.

Rahvuse sünnis keskse *isamaa* mõiste käsitlemiseks oli koolmeistritele antud raamistik, mis tuli täita sisuga. Koolmeistri võimalused sõltusid muidugi ka kooli järelevaatajatest, sh pastorst ja muudest kohalikest tingimustest.⁴⁹ Oluline oli õpik. C. R. Jakobson määras oma "Kooli Lugemise raamatu" 1. jaos (1867) isamaa piirid etnilis-geograafiliselt:

Soome lahest kuni Lätimaani ja Läänemerest Venemaani.

⁴⁶ Liivimaa Luteri usu Maakoolide õpetuse plaanid. Viljandi, 1877, § 16-2b, 5.

⁴⁷ Samas, § 18-1, 7.

⁴⁸ Samas, § 18-2, 7.

⁴⁹ Kuidas õppetöö talurahvakoolide üldiste regulatiivdokumentide ilmumise järel täiustus ja arenes, vt **Andresen, L.** Eesti rahvakoolid 19. sajandil kuni 1880-ndate aastate koolireformini. Valgus, Tallinn, 1974, 123–153.

Isamaa suurte jõgede hulka kuulusid tal Narva ja Koiva jõgi, linnade hulka olid arvatud nii Tallinn kui Tartu, samuti Viljandi, Rakvere, Paide, Haapsalu, Pärnu, Võru, Kuressaare “ja mõned teised”. Narvat ta targu Eesti linnade hulgas ei maininud.⁵⁰ Jakobsoni lähenemises võib märgata poliitilise geograafia sugemeid.

Looritatult ja kujundlikumalt sisendas lastesse isamaa ja eriti kodukoha tunnetust ning kirjeldas isamaalt lahkunute koduigatsust teine levinud koolilugemike autor Carl Eduard Malm.

P. Põld rõhutab, et 1870. aastail sai “kodumaa” õpetuse keskpunktiks ja lähtekohaks.⁵¹ Eesti Kirjameeste Selts propageeris kodumaa tundmaõppimist koolis. Õigeusu koolide õpetajad said aga 1874. aastal instruksiooni, milles oli õpetuse kodumaine alus täiesti välja jäetud ja isamaaks kuulutatud Venemaa.⁵²

Luteri usu koolidele oli kohalik koolivalitsus andnud küllaltki vabalt tõlgendatava, võiks öelda regionaalse raamistiku. Sellelt oli hõlpsam üle minna rahvuslikule tasandile, olgu selleks eesti või saksa rahvuslus. Ehk võiks kõnelda isegi patriotismi õhutamise katsest, lähtudes just Balti regionaalsuse aluselt. Jaan Unduski järgi tugevnes sajandi keskpaigas eesti-baltisaksa rahvuspsühholoogiline kontakt ja *kodumaa (die Heimat)* võinukski olla võtmesõnaks baltisakslase ning eestlase hingeelu ühisosasse tungimisel.⁵³ Nii eesti rahvuslased kui sakslasest pastor Woldemar Adolf Hansen leidsid, et rahvas teab tõelisest isamaa-armastusest veel vähe, aga seda saab koolis kasvatada. Kodumaatundmise põhimõtted jõudsidki üheaegselt nii baltisaksa kui eesti koolidesse.⁵⁴ Gustav Blumberg kirjutas kodumaatundmise õpikud nii saksa kui eesti koolidele.⁵⁵

Õigeusu koole suunati selgelt Vene suurriikliku paradigma poole. Sellest hoolimata säilis ka nendel koolidel side eesti kirjakultuuriga, mis kindlasti lõi klassitoas venelik-ortodoksliku õhustiku kõrvale kultuuriliselt teistsuguse fooni. C. R. Jakobsoni lugemikku kasutati ka õigeusu koolides. Ea Janseni meelest olid aga Jakobsoni kooliraamatute jäljed inimeste teadvuses sügavamadki kui Sakala omad.⁵⁶ Endel Laul kirjutas, et

ärkav rahvusteadvus 1860. aastail juurdus ja aja kestel põlistus kõige muu kõrval ka õpiku vahendusel.⁵⁷

⁵⁰ **Jakobson, C. R.** Kooli Lugemise raamat. 1. jagu. Kolmas trükk. H. Laakmann, Tartu, 1875, 153.

⁵¹ **Põld, P.** Eesti kooli ajalugu, 124.

⁵² Samas, 139.

⁵³ **Undusk, J.** Saksa-eesti kirjandussuhete tüpoloogia. – Keel ja Kirjandus, 1992, 11, 650–652.

⁵⁴ **Paatsi, V.** Eesti talurahva loodusteadusliku maailmapildi kujunemine rahvakooli kaudu (1803–1918). (Tallinna Pedagoogikaülikooli sotsiaalteaduste dissertatsioonid, 5.) Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus, Tallinn, 2003, 41.

⁵⁵ Heimathskunde. Stofflich begrenzt und methodisch bearbeitet von G. Blumberg. Gläser, Dorpat, 1869; Juhataja Kodu- ja isamaa tundmisele. Lastele õpetuseks kokku pannud G. Blumberg. H. Laakmann, Tartu, 1871.

⁵⁶ **Jansen, E.** Carl Robert Jakobson muutuv asjas. Märkmeid, piirjooni, mõtteid. Eesti Raamat, Tallinn, 1987, 138.

⁵⁷ **Laul, E.** Õpiku kohast rahvuslikus kultuuris. – Rmt: Kooliraamatu arengust Eestis. 12.–14. märtsini 1992 Tartus toimunud Eesti kooliajaloo V konverentsi materjalid. B. G. Forseliuse Selts, Tartu, 1996, 20.

1860.–1880. aastate talurahvakoolis põimused eesti, vene ja ka saksa rahvusluse elemendid.

Mis sundis balti aadli ja pastorkonna esindajaid, kellele kuulusid kohalikus koolivalitsuses juhtpositsioonid, kirjutama õppeplaanidesse kaheti mõistetavaid, rahvusliku mõtte- ning tundelaadi kasvatamist võimaldavaid lõike ja üldse ilmutama 1870. aastail rahvakooli alal nii palju edasiviivat aktiivsust? Põhjendatud on seda majanduse vajaduste, Vene keskvalduse pahaendelise poliitika, talurahva hulgas aset leidnud arengute ja väliseeskujudega. Uurimist vajavad aga need impulsid, mis lähtusid 19. sajandi baltisaksa ühiskonnast enesest, näiteks selle kohusetunnet ja haridust väärtustavast mentaliteedist, *Dienstethos*'est, mida ühiskonna uued ning tõusvad kihid enam küll aktsepteerida ei tahtnud. Mõju avaldas baltisaksa ühiskonna suur poliitiline aktiivsus 1860. aastatel ja sellega kaasnenud püüdlused Balti seisislikku korda reformida, mille aga eksistentsiaalne hirm järgnevatel kümnenditel lämmatas. Lõpuks tuleb silmas pidada ka asjaolu, et ei baltisakslased ega Vene valitsus arvestanud tollal võimalusega, et eestlased ja lätlased võiksid kord olla suutelised asuma iseseisvale arenguteele.⁵⁸

KEEL JA RAHVUSLUS TALURAHVAKOOLIS

Keel ja seisus olid venestuseelses koolisüsteemis kindlalt seotud. Talurahvakool oli kas täielikult või vähemalt olulises osas eestikeelne. Linnades asuvad algkoolid olid valdavalt saksakeelsed, vähesed eesti- või venekeelsed. Neis õppisid ka linnadesse asunud talupojaseisusesse kuulunud inimeste lapsed. Kõrgemad koolid olid saksa-, hiljem mõned ka venekeelsed. Saksa keel oli sotsiaalse mobiilsuse eeltingimus ja vahend ning saksastumine põhiliselt objektiivne protsess, mistõttu sellist kooli keelesituatsiooni ei peaks käsitlema vaid saksastamispoliitika võtmes. Kirjeldatud suhe keelte vahel oli üldjoontes kujunenud juba varasematel sajanditel, mil rahvuspoliitikat ei aetud.

Puhtakujulises seisislikus talurahvakoolis puudus vajadus saksa keele õpetamiseks ja seda ei tehtudki, 19. sajandi keskel isegi mitte kõigis kihelkonnakoolides. Näiteks väga hinnatud Laiuse kihelkonnakoolis saksa keelt sellal veel ei õpetatud. Mõnes kihelkonnakoolis seda siiski tehti.⁵⁹ Esimene saksa keele õpik eestlastele ilmus 1847. aastal,⁶⁰ kolm aastat hiljem kui vene keele aabits. 1860. aastatel jõudis saksa keel õppeainena kõigisse kihelkonnakoolidesse.⁶¹ Kui siis ja hiljem juurutati saksa keelt kihelkonnakoolis ka osalise õppekeelena ning nähti isegi vallakoolis ette saksa keele tunnid – kohaliku rahva vastava sooviavalduse korral –,

⁵⁸ **Whelan, H. W.** *Adapting to Modernity, Family, Caste and Capitalism among the Baltic German Nobility.* (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 22.) Böhlau, Köln, 1999, 9, 183, 211.

⁵⁹ **Ernits, E.** Eesti talurahvakool 19. sajandi keskpaiku, 43, 47–50.

⁶⁰ Eesti kooli ajalugu. 1. köide, 383.

⁶¹ **Andresen, L.** Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu, III, 271.

siis tehti seda nii laiemaid ühiskondlikke muutusi arvesse võttes kui ka rahvuspoliitilistel kaalutlustel.⁶² Paljudes koolides õpetati saksa keelt neutraalselt kui üht vajalikku õppeainet, kuid näiteks saksa õppekeelega tütarlaste kihelkonnakool tekitas eesti tegelastes tugevat opositsiooni: selles nägid nad ohtu eestlusele. Tegelikult ei olnud maaühiskonnas eestlaste ulatuslikuks saksastumiseks tingimusi. J. Hurt oli veendunud eestlaste saksastamise võimatuses. Ja ka Carl Schirren on avaldanud mõtet, et saksa keele õpetamisega ei saa rahvast vastu tema enda tahtmist (*wider seinen Willen*) germaniseerida.⁶³ Siin võib ehk aimata baltisakslaste katset lähendada endale maaeestlaste jõukamat ja koolitatumat kihti. Muu hulgas võisid avalduda baltisakslaste provintside rahvaid ühendada lootvad hoiakud ja liikumised, mida Jaan Undusk on nimetanud balti kosmopolitismiks ning mis

oma põhiliselt humanistliku mõttesisuga seisis lahus rahvuslikust jõupoliitikast.⁶⁴

“Liiwimaa Lutheri usu Maakoolide õpetuse plaanides”⁶⁵ on öeldud, et kihelkonnakool peab soovijaid

nii kaugemale õpetama, et nad edaspidi kõrgema koolidesse võivad minna.

Sellega oli talurahvakooli tupikkooli iseloomu tahes-tahtmata õõnestama asunud, mida tuleb hinnata kui järeleandmist kodanikuühiskonna mentaliteedile.⁶⁶ Saksa keele õppeplaani väljajätmine tähendanuks tollal kooli seisuslikku suletust. Ajastule iseloomulik on aga, et koos saksa keele tundidega ilmusid õppeplaani ka emakeele (*resp.* eesti keele) tunnid, mis muidugi ei tähendanud keelte võrdsuse tunnistamist.⁶⁷ Muudatus oli kahtlemata põhimõttelise tähtsusega, mida on märgatud, kuid mis on rohkem rõhutamist väärt.⁶⁸

1866. aastal loetles C. R. Jakobson aineid, mida külakoolis tuleb õpetada. Isegi tema ei nimetanud veel eesti keelt kui õppeainet, vaid kõneles lihtsalt “mõistusega lugemisest” ja kirjutamisest.⁶⁹

⁶² Ka vene keele õpetamine sõltus kogukonna soovist (Liiwimaa Lutheri usu Maakoolide Säädus. F. Feldt, Viljandi, 1875, § 20, 4).

⁶³ Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1863. Dorpat, 1864, 6.

⁶⁴ **Undusk, J.** Saksa-eesti kirjandussuhete tüpologia. – Keel ja Kirjandus, 1992, 10, 647.

⁶⁵ Liiwimaa Lutheri usu Maakoolide õpetuse plaanid, § 29.

⁶⁶ Lembit Andresen leiab põhjendatult, et “1870. aastate keskpaigast kujunes kihelkonnakoolist teise astme rahvakool, kust vajadusel võis haridusteed jätkata ka linnakoolis” (**Andresen, L.** Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu, III, 231).

⁶⁷ Iseloomulik on Liiwimaa koolinõuniku Johann Heinrich Guleke reaktsioon Atis Kronvaldsi lätikeelsele kirjale: “Wenn aber ein studirter Mann lettisch an einen Deutschen schreibt, dann beweist er dadurch entweder Bornirtheit oder Fanatismus. In beiden Fällen war er für uns unbrauchbar” (**Guleke, J. H.** Geschichte des livländischen Volksschulwesens herausgegeben von Detlef Kühn und Vija Daukšte. Beiträge zur Schulgeschichte. 6. Bd. Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, Lüneburg, 1997, 164).

⁶⁸ Paguluses kirjutas Theodor Künnapas: “For the first time the teaching at village schools included the Estonian language instead of the hitherto elementary reading and writing lessons” (**Künnapas, T.** Schools and vocational training. – Rmt: Aspects of Estonian Culture. Acting editor E. Uustalu. Boreas Publishing CO, London, 1961, 86).

⁶⁹ **Jakobson, C. R.** Meie küla- ja kihelkonnakoolid. – Rmt: **Jakobson, C. R.** Valitud teosed, II. Koost R. Põldmäe. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1959, 21.

Liivimaa 1874. aasta “õpetuse plaanides” on nii valla- kui kihelkonnakooli puhul emakeel eraldi ainena välja toodud. Üheklassilises vallakoolis pealegi veel suurima tundide arvuga: kolmes jaos kokku 30 nädalatundi. Usuõpetuse tundide vastav arv oli 15 ja saksa keelel 2.⁷⁰ Põhimõtteliselt õiged, kuid ka mõõdukusele manitsevad olid nõudmised eesti õppekeele osas:

Mõned ilma aegu keele murded saagu aega mööda ärakautatud.⁷¹

Kihelkonnakoolis jaotusid keeletunnid vastupidiselt: emakeelele pühendati kahes klassis 7 ja saksa keelele 11 nädalatundi.⁷² Kihelkonnakooli alamas jaos või klassis oli õppekeeleks eesti keel, kõrgemas nägi õppeplaan ette õpetada saksa keeles (v.a usuõpetus). Keeletundide sisseviimine õppeplaani (varem kõneldi talurahvakoolis vaid lugemise ja kirjutamise õpetamisest) oli mööndus kooli rahvusliku iseloomu suunas. Ka uus kirjaviis, mis omandas isegi rahvuslik-sümboolse tähenduse – leides mõjuvat toetust baltisakslastegi hulgas –, levis ennekõike kooli kaudu.⁷³

Taluinimesed ise ei näinud oma lastele saksa keeles hariduse andmise ja eestlaseks olemise vahel mitte alati vastuolu, ehkki mõned rahvuslikud liidrid püüdsid neid seda nägema panna. Oli talusid, kus lapsed saadeti küla- või kihelkonnakooli asemel saksakeelsesse erakooli, samas aga loeti rahvusepost ja kinnitati Kalevipoja tagasitulekut.⁷⁴ Maal andsid paremat saksa keele oskust ja levitasid sakslust erakoolid, linnades aga peaaegu kõik koolid. Sellegipoolest sai alates ärkamisajast eesti keelest, eelkõige normeeritud kirjakeelest, eestlaste rahvusliku identiteedi kandja.⁷⁵

Keelel ja keelepoliitikal, ühtlasi hariduspoliitikal, oli eesti rahvuslikus liikumises eriti tähtis osa. Keel muutus seisuslikust indikaatorist rahvuse ühendajaks, ühtlasi rahvuste vastandumist soodustavaks teguriks. Saksa keel ja haridus säilitasid eestlaste jaoks prestiiži. Saksa haridustegelased aga püüdsid eesti keele mõjuala endiselt talurahvakooliga piirata, mida tunnistas vastuseis Eesti Aleksandrikooli ideele. Helmut Speeri arvates ei tajunud nad murrangu täielikku suurust, mille eesti rahvuslik ärkamine haridusalal kaasa tõi.⁷⁶ Ometi eestlaste kultuurilist arengut ei eiratud: kohalik koolivalitsus nägi ette isegi eesti kirjanduse õpetamise kihelkonnakoolis:

Lapsed... tundgu kõige paremad raamatud ema keele kirjavarast.⁷⁷

⁷⁰ Liivimaa Lutheri usu Maakoolide õpetuse plaanid, § 14, 3.

⁷¹ Samas, § 16-3, 6.

⁷² Samas, § 34, 10.

⁷³ **Raag, R.** Talurahva keelest riigikeeleks. AS Atlex, Tartu, 2008, 45, 71; **Tomingas, S.** Eduard Ahrens ja uus kirjaviis. – Keel ja Kirjandus, 1979, 12, 739.

⁷⁴ Seda näitab Anna Haava elulugu. Vt ka **Haava, A.** Mälestusi Laanekivi Manni lapsepõlvest. Ilmamaa, Tartu, 2006, 268, 381, 383.

⁷⁵ **Hennoste, T.** Eesti keele olevik ja tulevik. – Rmt: Eestlane olla... Eesti keele ja kultuuri perspektiivid. Toim H. Kulu, K. Metsis, T. Tammaru. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 1997, 106, 110.

⁷⁶ **Speer, H.** Das Bauernschulwesen im Gouvernement Estland vom Ende des achtzehnten Jahrhunderts bis zur Russifizierung. Tartu, 1936, 481.

⁷⁷ Liivimaa Lutheri usu Maakoolide õpetuse plaanid, § 36-1, 11.

Noore eesti kirjakuultuuri ja hariduse tihenevat seost kinnitab Eesti Kirjameeste Seltsi tegevus. Rahvusliku liikumise mõlemad suurvoolud taotlesid heatasemelist eestikeelset rahvuslikku kooli (eesti rahva “loomulise põhja pääl”) nii maa- kui linnalastele.⁷⁸

Keelt ja rahvust peeti Johann Gottlieb Fichte vaimus lahutamatuks nähtusteks. Keel ja seda võimendav rahvus tõusid 19. sajandil ühiskonnas tähtsaks teguriks.⁷⁹ Keelt oli võimalik muuta võimuvahendiks. Seda enam vene keelt, milles riik nägi impeeriumi konsolideerimise ja erinevate rahvaste “suurde Vene kogukonda” liitmise abinõu.

VENESTUSREFORMID

Jakob Hurt kaitses eesti rahvusliku kooli ideed ja eestlaste õhtumaist protestantlikku kultuuri. Ta mõistis, et rahvuslusest vaba rahvakool ei olnud enam võimalik. Kui kooli ei hõlma eesti rahvuslus, teeb seda saksa, valitsusvõimu toel lõpuks aga vene rahvuslus. Kooli saksastamispuue tooks kindlasti kaasa tugeva venestamise surve, mille tagajärgi pidas Hurt laastavateks. Kõnes pedagoogilisel õhtul (1869) kutsus ta üles rajama rahvakooli eesti rahvuslikul alusel, sest

viimane asub liiga sügavalt, liiga visalt ning massiivselt maa sees, et seda saaks maailmast kõrvaldada.⁸⁰

Sel ajal oli Eestis kooli rahvuslikkuse probleem lahutamatu kooli ja kasvatuse autonoomsusest, seda mõlema kohaliku rahva jaoks. Sakslased asutasid rohkesti erakoole ja panid 1875. aastal aluse Viljandi Maagümnaasiumile. Eestlasi haaras aga Aleksandrikooli liikumine. Sellised tendentsid iseloomustasid ka Venemaad. Pjotr Kapterevi järgi algas 1861. aastast haridusalane murrang: haridus lakkas olemast riigi püramiidi ja muutus ühiskondlikuks asjaks.⁸¹ Ääremaadel aga Vene riiklik hariduspoliitika alles laiendas oma haaret, kinnitades kanda ka Läänemere provintsid. Valitsuse sammud olid vastuolulised. Ühest küljest ei soovitud või ei suudetud siinset ümberkujundavat haridussüsteemi piisavalt doteerida ja oldi väga huvitatud kohaliku ainelise abi säilimisest.⁸² Teisest küljest pidurdati järsu õppekeele poliitikaga ja administreerimisega kohalikku ühiskondlikku algatust,

⁷⁸ Eesti ärkamisaja tegelaste koosoleku protokoll (11. september 1878). – Rmt: Venestamine Eestis 1880–1917. Dokumente ja materjale. Koost T. Karjahärm. Tallinn, 1997, 133–136.

⁷⁹ **Rannut, M., Rannut, Ü., Verschik, A.** Keel, võim, ühiskond. TPÜ Kirjastus, Tallinn, 2003, 13, 16.

⁸⁰ **Hurt, J.** Looja ees. (Eesti mõttelugu, 66.) Ilmamaa, Tartu, 2005, 192–193.

⁸¹ **Каптерев П. Ф.** История русской педагогики. (Библиотека Русской Педагогике.) Алтейя, Санкт-Петербург, 2004, 295.

⁸² Ka Theodore R. Weeks on juhtinud tähelepanu ääremaade venestuspoliitika raskustele: “...the Russian state never had the resources to launch a thorough-going program of cultural russification.” Ta osutab eeskätt valitsuse poliitikale Valgevene-Leedu alade (the Northwest Provinces) suhtes: “In fact... while the government never repudiated russification as a long-term goal, it did not devote significant resources to this goal” (**Weeks, T. R.** Russification: word and practice 1863–1914. – Proceedings of the American Philosophical Society, 2004, **148**, 4, 476, 478).

osalt asuti seda isegi välja juurima: 1888. aastal suleti Eesti Aleksandrikooli korjan-
dusorganisatsioon (piirang eestlastele), takistati erakoolide asutamist (piirang saks-
lastele) jne.

Aleksander III jaoks ei seisnenud “balti küsimus” enam pelgalt perifeerse mitte-
vene provintsi pragmaatilises haldamises, vaid rahvuses kui riigiprintsiibis.⁸³
Keisrile lähedased suurvene ideoloogid seadsid eesmärgiks õigeusu laialdase levi-
tamise ja vene õppekeele kehtestamise kõigis koolides. Usuvahetuse teostamiseks
rakendatud meetmed ei andnud oodatud tulemusi, hariduse alal aga saavutati selge,
ehkki peamiselt vormiline võit: koolid viidi lühikese ajaga – vähemalt ametlikult –
täielikult või osaliselt vene õppekeelele.

Tsaariametnikud pidasid 1880. aastatel eestlasi ja lätlasi vähearenenud talupoja-
rahvasteks, kel puudub tugev tahe ning ideoloogia omakeelse kooli säilitamiseks.
Seepärast ei kardetud takistusi vene keele juurutamisele mitte niivõrd õpilaste ja
lapsevanemate, kuivõrd õpetajate poolt. Mõisteti, et kõige kiiremini muudaks kooli
kultuurilist õhkkonda vene rahvusest õpetaja. Nüüd asutatud riiklike õpetajate semi-
naride ülesandeks seati “vene õpetajate” (*русских учителей*) koolitamine Lääne-
mere provintside (*край*) rahvakoolidele.⁸⁴ Tegelikult ei leitud Venemaalt siinsetesse
seminaridesse piisavalt kasvandikke, tuli leppida kohalikega, sh isegi luterlastega.
Ka õpetajaid ei suudetud sisemaalt “lähendatavate” ääremaade rahvakoolidesse
kuigi palju suunata. Et endisi “saksa hariduse” saanud koolmeisterid hulgali-
selt vallandati, tuli need asendada ikkagi peamiselt vene keelt valdavate eestlaste
ja lätlastega.

Tsaarivõimud ei osanud Baltimaade ühiskonnas toimuvat õigesti hinnata. Kui
vene keele õpetamist rahvakoolis olid eestlased oma palvekirjades ja pöördumis-
tes võimudelt ikka soovinud, siis vene keele algkooli õppekeeleks muutmist ei
suudetud lihtsalt uskuda.⁸⁵

Tegelikult leidis kinnitust tõsiasi, et kui eemale ka ei oleks ühiskond hariduse
korraldamisest surutud ja kui võõras haridussüsteem ka ei oleks, peegeldub viimases
tingimata rahvuslik karakter.⁸⁶ Kool ei muutunud isegi 20. sajandi totalitaarsete
režiimide all täielikult võimu atribuudiks, saati siis 19. sajandi Vene impeeriumis.

Võimud tahtsid kindlasti tuua siinsetesse rahvakooli võimalikult palju vene-
likkust. Osalt saavutati edu, näiteks paljudes linnades asuvates algkoolides, kus
üsna sageli püüdsid eestlastest õpetajad oma rahvust varjata, maal mõnevõrra minis-
teeriumikoolides, eriti seal, kuhu õnnestus määrata venelastest õpetajaid.⁸⁷ Talu-

⁸³ **Brüggemann, K.** “Venestamine” kui Vene impeeriumi ülemvõimu representatsioon Balti pro-
vintside näitel. – Vikerkaar, 2009, 7–8, 119.

⁸⁴ Полное Собрание Законов Российской Империи (ПСЗ). Собр. второе. Т. XLV, отделение
первое. СПб., 1874, nr 48078.

⁸⁵ **Jansen, E.** Aleksander III venestusreformid ja Eesti avalikkus. – Rmt: **Jansen, E.** Vaateid eesti
rahvuluse sünniaegadesse. Toim S. Omblar. Ilmamaa, Tartu, 2004, 304.

⁸⁶ **Каптерев П. Ф.** История русской педагогики, 417.

⁸⁷ Mõnes koolis toimus paralleelne, isegi võistluslik eesti ja vene rahvuluse sisendamine. Paiguti
viis see vägikaikavedamiseni kooli pedagoogide vahel, nagu Jõhvi 2-klassilises ministeeriumi-
koolis. Seal lõppes vastasseis 1910. aastal eestimeelse pedagoogi Peeter Taltsi lahkumisega ja
range venestaja juhatajaks määramisega (**Majak, R.** Tee tuli endal leida. Eesti Raamat, Tallinn,
1975, 25).

rahvakoolist aga ei tõrjutud eesti keelt kunagi täielikult välja. Miks jäeti luterliku emakeelse usuõpetuse kõrval kõigis talurahvakoolides alles ka eesti keele tunnid, pole veel põhjalikult eritletud. Võib aga konstateerida, et talurahvapoliitikas säilitati nii administratiivse kui kultuurilise venestamise osas teatav tasakaal ja vastavus: nii nagu vallavalitsuste asjaajamine võis toimuda eesti keeles, nii lubati ka talurahvakoolis ametlikult ning eritasuta õpetada eesti keelt selleks ettenähtud tundides. 19. sajandi lõpul oli Läänemere provintside talurahvastki saamas riigipoliitikas subjekt.

Gustav Ränga mälestuste järgi käis 20. sajandi algul Karja kihelkonnakoolis õppetöö kahes keeles, kusjuures eesti ja vene keele vahele oli võimatu täiesti sirget piiri tõmmata.⁸⁸

Johan Kõpp, kes õppis Valgas Peetri kirikukoolis (juhataja Hans Einer), kirjutas:

Siiski vene kooliks meie kool ei muutunud, vaid ta oli ja jäi ikka eesti kooliks vaimselt ja üldlaadiliselt. Selle eest hoolitsesid nii koolijuhataja kui abikooliõpetajad.⁸⁹

Venestuse kõrgajal (1880. aastate lõpul ja järgmise kümnendi esimesel poolel) Orge vallakoolis õppinud Mait Metsanurgale meenus koolituba, kus

mõni suurem tütarlaps loeb peast Koidula sõnu “Eestimaa, Eestimaa, kes mind võtnud üles kasvata!”. Mõni kohmakas poiss ajab end pingilt sirgu ja algab C. R. Jakobsoni lugemikust mehiselt: “See maa, kus sa elad, kus sa sündisid ja üles kasvasid, see maa on sinu isamaa.”⁹⁰

Mälestused kinnitavad, et emakeele tundides oli võimalik rahvuspoliitiline kasvatus ja sageli seda tehti. Meenutatakse, et inspektoreid eesti keele tunnid vähimalgi määral ei huvitanud.⁹¹

Kindlaks kaotajaks oli venestuse ajal rahvakoolis saksa keelt tähtsustav suund. Eesti rahvuslikku kultuurisfääri ei saanud täielikult välja tõrjuda, ehkki seda suruti oluliselt alla ja kooli ning venestusegi perioodil jõudsalt arenenud eesti kirjakultuuri vaheline side nõrgenes. P. Põllu järgi:

Pedagoogiline huvi langes. Eesti kasvatusteadusliku ja koolikirjanduse arenemisse tuli seisak.⁹²

Kui aga arvestada suurenenud tähelepanu koduõpetusele ja toetust eestlusele koolis, tuleb nõustuda Toivo Ülo Raunaga, kellele

näib eesti elanikkonna seas olevat olnud teadlik kokkulepe emakeelset õpetust elus hoida.⁹³

Eestlased pidasid küla- ja kihelkonnakoole, ulatuslikult sisse viidud vene õppekeelest hoolimata, oma koolideks. Seda kinnitab võrdlemisi ulatuslik vastuseis ministriumikoolidele ja riiklikule koolivõrgule maal. Kooli tegi rahvale lähe-

⁸⁸ Ränk, G. Sest ümmargusest maailmast. Ilmamaa, Tartu, 1995, 182–183.

⁸⁹ Kõpp, J. Mälestuste radadel, 1. Kodu ja kool. Eesti Raamat, Tallinn, 1991, 96.

⁹⁰ Metsanurk, M. Tee algul. Mälestused, I. RK Ilukirjandus ja Kunst, Tallinn, 1946, 174.

⁹¹ Tuglas, F. Kogutud teosed, 6. Noorusemälestusi. Eesti Raamat, Tallinn, 1990, 36. Nõukogude haridusjuhtide suhtumine oli vastupidine. Enim ideoloogilisteks peeti eesti keele ja ajalootunde, eesti kirjanduse õpetamist kontrolliti kõige põhjalikumalt (Raudsepp, A. Ajaloo õpetamise korraldus eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis, 10.) Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2005, 27–28).

⁹² Põld, P. Eesti kooli ajalugu, 157.

⁹³ Raun, T. Ü. Venestamine Eestis 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul, 141.

daseks eeskätt õpetaja, keda vallakoolile sai valida vald, ministriumikoolile aga mitte. Heinrich Rosenthal kasutab huvitavat mõistet “vene õppekeelega eesti koolid”.⁹⁴

Ka P. Põld jagas seisukohta, et õppekeel üksi ei määra veel kooli rahvuslikku iseloomu, kui sellele ei anta ideoloogilist ja poliitilist suunitlust. Tema kooli-ajalooalases peateoses on peatükis “Eesti rahvusliku kooli tekkimine” käsitletud ka neid 20. sajandi alguse haridusseltside ja eraisikute erakoole, kus õppekeeleks oli valdavalt vene keel, kuid kus õpetajaskond komplekteeriti võimalikult suures ulatuses eestlastest ning kus õpetati eesti keelt ja kirjandust.⁹⁵

KOKKUVÕTE

Tüpoloogiliselt moodustasid 19. sajandi esimesel poolel ja keskel Eesti- ning Põhja-Liivimaa eestikeelsed ja Lõuna-Liivimaa ning Kuramaa lätikeelsed talurahvakoolid balti talurahvakooli. Seda koolitüüpi iseloomustas vähene seotus riigi kesk- võimuga, riigi ainelise abi puudumine, tugev etnilis-keeleline ja seisuslik isoleeritus ning toetumine hästi organiseeritud koduõpetusele. Tegemist oli nii Vene impeeriumi kui Põhja-Euroopa taustal omapärase haridusinstituutiooniga, mis jättis eestlaste ja lätlaste kultuurilisele arengule sügava jälje. Balti talurahvakool kujunes välja valgustusaja mõjudel, ja kuigi haritud kihtides see kultuuriline ning ühiskondlik liikumine 19. sajandi esimesel veerandil hääbus, kestis omapärane balti talurahva- valgustus veel mitu aastakümnet edasi. Baltisaksa kõrgkihtide ja haritlaste vaimses elus andis endast märku juba romantilis-rahvuslik mõtte- ning tundelaad, kuid selle süstimist talurahvasse ei peetud esialgu vajalikuks.

Uusaja hariduse põhijooni oli seisuslikkuse taandumine ja rahvuslikkuse esiletõus. Läänemere provintside ühiskond organiseerus 19. sajandi jooksul rahvus- põhiselt ja kool ei saanud sellisest arengust kõrvale jääda. 19. sajandil Läänemere provintsidest aset leidnud transformatsioonide sügavaim sisu oli liikumine seisus- ühiskonnast kodanikuühiskonna suunas. Rahvahariduses vastas sellele areng seisus- likult koolilt kodanikuühiskonna kooli poole. Kodanikuühiskonna kool oli sellal aga rahvuskool. Kodanikuühiskonna tõusud ja mõõnad peegeldusid kooli rahvus- likul skaalal. Rahvuskooli võib defineerida ka kui kodanikuühiskonna kooli, mis on omandanud rahvusliku kultuurilise ja ideoloogilise ilme. Rahvusliku liikumise faasis B (M. Hrochi järgi) tungis rahvuslus aegamisi talurahvakooli. Eesti rahvuslus ja noor kirjakuultuur vajasis kinnistumiseks instituutioonid ning üheks selliseks sai talurahvakool, mis oli, erinevalt enamikust linnades asuvatest koolidest, monoetni- line. Erinevad jõud (baltisaksa ja tärkav eesti ühiskond, Vene riigivõim) mõjutasid

⁹⁴ “...in den estnischen Schulen mit russischen Unterrichtssprache” (**Rosenthal, H.** Kulturbestrebungen des estnischen Volkes während eines Menschenalters (1869–1900). Verlag von Cordes & Schenk, Reval, 1912, 354).

⁹⁵ **Põld, P.** Eesti kooli ajalugu, 159.

kooli rahvusliku tagamõttega, kuid täielikult ainumaksvusele ei pääsenud tsaarivõimu lõpuni neist ükski.

Käesolevas töös on vaadeldud kooli rahvusluse ajajärgu mitmesuguste tegurite kokkupuutepaigana. On hoidutud üsna levinud arusaamast, et rahvuskool on kas ühe rahvusluse pärusmaa, täielik ja ainuomane, või teda ei ole üldse. Võistlevatest rahvuslustest täiesti puhas rahvuskool on Eesti uuema aja haridusloos pigem erand kui reegel. Rahvuskooli üks kindel tunnus on, et kool peab kandma rahvuslikku sõnumit kasvava põlvkonna teadvusse. 19. sajandi teise poole Eesti talurahvakoolid edastasid nii eesti, saksa kui vene rahvuspoliitilist sõnumit. Kas või juba seetõttu, et nad tuginesid nüüd erinevatele rahvuskeeltele ja kirjakultuuridele, mida ei õpetatud neutraalselt, vaid rahvuspoliitilise sihiseadega. Kooli ambivalentsus, kokkupuude erinevate rahvusluse mõjuväljadega stimuleeris paljude noorte ühiskondlikku mõtlemist ja laiendas nende kultuurilist horisonti.

Tüpoloogiliselt võib eesti talurahvakooli alates 19. sajandi keskpaigast pidada omapäraseks, umbes 60 aastat kestnud üleminekuvormiks seisuslikult koolilt kodanikuühiskonna koolile. Rahvuskooli jooned avaldusid selgelt kasvatus- ja õppetöös. Seisuskooli ilmet säilitas tuginemine talurahvaseadustele ja mitmesugustele seisuslikele intstitutsioonidele, sh seisuslikule vallale. Samas tugevnes 1880. aastatest side õigeusu, vene keele ja kultuuri alusel nivelleerimist taotleva riigiga.

Eestikeelses balti talurahvakoolis ei olnud eesti keele tunde. Need võeti õppeplaani ärkamisajal, püüdes seal kindlalt ka venestuse kümnenditel, otsekui sümboliliselt kinnitades eestluse niši püsivust isegi jõuliselt venelikkust taotlevates õppeasutustes, nagu seda olid mõned õigeusu koolid ja ministeeriumikoolid. Paljudes koolides õpetati ärkamisajal ka saksa keelt (osalt kasutati seda õppekeelenagi), mis mõneti toetas juba langustrendile suunduvaid saksastumisprotsesse ja pahandas eesti rahvuslasi, samas tähendas talurahvakooli kui tupikkooli suletuse nõrgenemist. Eesti rahva laiaulatuslikku saksastamist saksa keele õpetamise kaudu pidas J. Hurt võimatuks ja ka C. Schirren suhtus selle teostatavusse skeptiliselt. Et aga aadel ja baltisaksa haritlased ei olnud iseseisvate väikepõllumeeste tugevneva kihi suhtes sugugi ükskõiksed, püüdsid nad ka saksa keele õpetamisega mõjutada viimase arengut endale soodsas suunas.

Ühtlasi hakati nüüd talulastessegi sisendama piirkondlikku kultuurilist teadust (mida oli võimatu teha geograafiat ja ajalugu õpetamata) ning romantilist kodu- ja isamaatunnetust (C. R. Jakobsoni ning C. E. Malmi lugemikud). Kihelkonnakoolis võimaldas õppeplaani isegi eesti kirjanduse õpetamist.

Keelte ja *isamaa* mõiste tähtsustamisega avasid baltisakslased otsekui Pandora laeka. See oli neile riskantne samm, samas ei olnud kahtlust, et Vene võim oli juba sedasama vene keele ja suurriigi ideoloogia alusel tegema asunud. Eestlasi ei olnud enam võimalik käsitada seisuslikus võtmes ja etnograafilise materjalina. Nagu Eesti ärkamisliikumise tegelased, ei näinud ka baltisaksa haridusjuhid maa-kooli õpilastes enam pelgalt tulevase talupoegi. See oli mõlema poole vaadete ühisosa. Lähendas ka kodumaatundmise vajalikkuse mõistmine. Üldiselt aga oldi teine-

teise suhtes valvsad, umbusklikud ja kriitilised. Liialt vähe rakendati eesti haritlasi kooli juhtimis- ja järelevalvesüsteemis. Talurahvakooli tähenduse pärast käis ikkagi võitlus, millesse sekkus Vene valitsus.

Eestlased olid kolmest konkureerivast jõust kõige nõrgemal positsioonil. Eesti tegelaste trump oli aga õpetajaskond, kelle hulka suur osa neist ka ise kuulus. Baltisaksa ülemkihid mõistsid, et õpetajaskonna rahvuslikku koostist ei saa muuta. Vene võimu vastavad püüdlused kandsid aga – vähemalt talurahvakooli osas – vähe vilja. Eestlaste koostatud kooliõpikud võitsid kiiresti populaarsust. Kooli moderniseerumist, mille üheks tulemiks oli ka rahvusluse mõjulepääs, tuleb seletada nii valitsuse ja baltisakslaste vastuoludega kui ka viimaste ning eestlaste koostööga või paralleelse tegutsemisega. *Isamaa* mõistele oli võimalik anda erinevaid tähendusi nii baltisaksliku regionaalpatriotismi kui eesti rahvusluse alusel. Võimetuna paljudes küsimustes üksteisemõistmisele lähedalegi jõuda, andsid nii sakslased kui eestlased oma panuse talurahvakooli venestuseelsesse suurde edukäiku. Tollastes oludes olid nad mõlemad *conditio sine qua non*. Rahvuslus jõudis kooli niisuguste uuenduste teel, nagu ilmalik laul, uued õpikud, õppetöö mitmekesistamine (geograafia, ajalugu) ja õpetamise lastepärasemaks muutmine, mis lisas kooliellu emotsionaalsust.

Vene võimud osalesid selles protsessis nii otseselt (seadusandlus) kui kaudselt. Näiteks eesti kirjakuultuuri, sh õpikute trükkimise üle, ei olnud kohalikel võimudel täit kontrolli, sest eesti raamatute ja noodikirjanduse avaldamine sõltus tsensuurist, mis oli riigi alluvuses. Hariduse põhisõnum tuli 1860. aastatest üha enam eesti kultuuriruumist. Venestuslik koolireform oli tõsiseks tagasilöögiks. Aga tol ajal õppinud kultuuritegelaste arvates said ka pärast seda vallakooli õpilased suurema osa oma teadmistest eestikeelsetest usuõpetus- ja emakeeletundidest, eriti eesti koolilugemikest. Talurahvakooli administratiivne ja korralduslik külg jäid nii eestlaste kui lätlaste asualal endiselt sarnasteks. Ühtsest balti talurahvakoolist aga enam rääkida ei saa, sest hoolimata valitsuse rängast tsentraliseerivast survest vormisid õpetajad nüüd laste isiksust ja maailmapilti ikkagi põhiliselt kahe iseseisva rahvuskultuuri alusel.

Rahvuskooli kujunemise algusajaks Eestis ei saa võtta 20. sajandi alguse hariduseltside koole või eestimeelsete tegelaste erakoole samast ajast. Viimaseid oli ju varemgi – näiteks Lilli Suburgi tütarlastekool (1882–1892). Rahvuskooli kujunemise protsessi väljendusi tuleb otsida 19. sajandi teisest poolest, nii linnades asunud koolidest kui ka talurahvakoolist. Rahvusluse probleemist talurahvakoolis huvitusid nii baltisaksa juhtivad kihid, eesti tegelased kui ka Vene valitsus. Nende jõudude mõjuväljas omandas talurahvakool rahvusliku värvingu, mida sel varem ei olnud, kuid ei kujunenud veel eesti rahvuskooliks.

TÄNUAVALDUS

Artikkel on valminud HTM-i sihtfinantseeritava teadusteema SF0130038s09 raames.

**FROM THE BALTIC PEASANT SCHOOL TO THE THRESHOLD
OF NATIONAL SCHOOL**
A terminological and typological observation

Väino SIRK

In order to describe the peasant education in the Baltic provinces of the Russian Empire in the 18th century and the first half of the 19th century the author of this article took into use a more general term *the Baltic peasant school*. Accordingly with the ethnic composition of the peasant population in the provinces Estland, Livland and Kurland this school was either Estonian or Latvian school. Peasant school was mainly an autonomous domestic matter of the Baltic provinces, which was weakly tied with the state machinery of the Russian Empire and did not get any material aid from the state. Characteristic of the Baltic peasant school was also clear linguistic isolation (almost all the rest of the educational system used German or Russian as the language of instruction) and connection with well organized home teaching. The goals and content of teaching in the Latvian and Estonian peasant schools were very close, determined for peasants as an estate without any national connotations. The Baltic peasant school was an original phenomenon, a peculiar type of school in the Russian Empire with no equivalent in North Europe either.

In the 1840s in Livland conversion from the Lutheranism to Russian Orthodoxy took place and about 65 000 Estonians changed their religion. For the converts new schools – partially funded by the state – were established. In these schools foundations of Orthodoxy and the Russian language were taught. By actions of the Orthodox Church and state the first Russian national nuances – as the first national nuances – soaked into the peasant school of the Baltic provinces. Children from Lutheran families were also admitted to Orthodox schools, which in particular irritated the Baltic upper strata.

In the 1850s and 1860s national consciousness spread among Latvians and Estonians, and Latvian and Estonian national ideas penetrated into the Baltic peasant school. Many peasant school teachers grew into national agitators (according to M. Hroch's theory). The Baltic upper strata now laid stress upon local patriotism and regional studies, as well as on teaching the German and Estonian languages in the peasant schools. Educated Estonians wrote textbooks for peasant schools, which promoted romantic home and homeland feeling and defined homeland as the ethnic location of the Estonians (C. R. Jakobson's book for reading at school, 1867). New textbooks awakened national self-awareness and self-esteem in the Estonian youth. The Russian authorities tried to implant Russian and imperial mentality, for which the best conditions were found in the Orthodox peasant schools.

In peasant schools of the Baltic provinces various national influences developed, but none of them predominated. In the 1880s Russian became the language of

instruction in all peasant schools, while German was eliminated from the study plans. Limited conditions for the development of Estonian nationalistic sentiments nevertheless remained, since Estonian was still taught in spite of the fact that the number of native language lessons decreased.

The peasant school in the 19th century and at the beginning of the 20th century can be typologically regarded as a transitional form from the estate Baltic peasant school to public primary school of civil society. In the tsarist times different national ideologies rivaled in these schools. *National school* may be defined as a phase of development of school that corresponds to the era of nations and to which a national cultural and ideological aspect is given. National school cultivates national identity and guarantees its survival and dissemination in modern society.